

Molnár Ágnes

Asszonyok és családközpontúság

A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek a kiskanizsai „sáskáknál”

„Bevallom, néha röhögök saját magamon, hogy mit gyomláljatok kint a kertben, amikor most éppen Kiskanizsa történetét kéne itt bent írnom. Vagy a szomszéd asszonyom közli, hogy megjöttek a csirkék, és énnekem itt van két kötet dolgozatom, és mondjuk azt kéne kijavítani, mert holnap vinnem kell, de most éppen a csirkéknek a helyét kell elrendeznem, mert volt olyan kedves a szomszéd asszonyom, hogy nagyon aranyos volt, segíteni akart, csak hogy föl nem fogja, hogy nekem más dolgom is van. Tehát teljesen természetes az, hogy itt a kertben működnek a dolgok, teszed a dolgokat. De hát azért nehéz összeegyeztetni más életformával, és szerintem azért ilyenek sokan vannak; nemcsak az én problémám ez, hogy a munkád egy másfajta életformát követel, hogy nemcsak ezt teszed meg. S akkor a kettőt együtt összeegyeztetni nagyon nehéz, és nagyon sokszor ez idő, idő.”

(M. I. 36 éves általános iskolai tanárnő, férjezett, egy gyermek édesanyja, 2002.)

S. Molnár Edit egy 1999-es tanulmányában arról tudósít, hogy a magyar nők természetesnek veszik a háziasszony szerepet, függetlenül társadalmi helyzetétől, iskolázottságtól, szemléletmódtól, akkor is, ha nehézséget okoz a hivatás és a háztartásvezetés összeegyeztetése.¹ S ha így van ez országos szinten, szabad-e csodálkozni azon, hogy egy mezőgazdasági/kertvárosi, jellegénél fogva tradicionálisabb településen, Kiskanizsán is hasonló módon nyilatkozik egy helybeli értelmiségi fiatalasszony?

Lehet-e ezt a felfogást mással magyarázni, mint egyfajta *patriarchalizmussal*, amely jellemzőnek tűnik az egész magyar társadalomra? Van-e más oka e jelenségnek, mint a férfiak uralma, amely másodrangúvá, a férfinem kiszolgálójává, a család és a háztartási munka rabszolgájává teszi a nőket, alacsonyabb fizetéseket juttatva ugyanazon munkáért számukra – mondván, *őket úgyis eltartják?* Miért van az, hogy úgy tűnik: egy nő mindig könnyebben feladja saját karrierjét és munkahelyi előmenetelét a család érdekében; s ha vállal is közösségi szerepet, a családban játszott szerepéhez képest amaz mindig háttérbe szorul?

¹ S. Molnár 1999, 46.

Patriarchátus vagy matriarchátus? A hagyományos munkamegosztás, a modernizáció, a nemi szerepek és a női emancipáció kérdései a mezőgazdasági kisüzemekben

E vitára indító – sőt ingerlő – kezdés ellenére a szerző nem szeretné sem a feminista gondolkodással egyetértő, sem az azt ellenző olvasók indulatait felszítani. Lehetséges mindkét tábor számára érveket és ellenérveket is felhozni egy Kiskanizsához hasonló település vizsgálatának tanulságaként. Ha akarjuk, a fenti idézetet tekinthetjük a női elnyomottság önironizáló vallomásaként – ha azonban ezzel ellentétes a szándékunk, visszavezethetjük az esetet pusztán gazdasági tényezőre is: tudniillik a munkanélküliség sújtotta vagy alacsony bérekből egyik hónapról a másikra vegetáló vidéki családok önellátási kényszerére. Mindkét interpretációnak megvolna a maga létjogosultsága, a magam részéről azonban nem szeretnék megelégedni az egyvonalú oksági magyarázatokkal.

Inkább arra tennék javaslatot jelen tanulmányomban, hogy e magyarázati sé mákat, melyek önkéntelenül is tartalmaznak bizonyos előfeltevéseket, tegyük pár oldal erejéig zárójelbe. Szeretnék egyúttal csatlakozni Csurgó Bernadethez, aki a családi gazdaságok jelenkori viszonyait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a nők helyzetét sokkal célravezetőbb a kulturális tőke és identitás szempontjai szerint elemezni, mint a férfiuralom szemszögéből vizsgálni azt, jóllehet, léteznek bizonyos jelenségek – mint például a nemek szerinti hagyományos munkamegosztás –, melyek látszólag patriarchális berendezkedésre utalnak.²

Sőt, menjünk még tovább: lehet, hogy ezt az új felfogású vizsgálatot nemcsak a mai helyzet felmérésére érdemes elvégezni, de a korábbi állapotokat tekintve is. Főként ha olyan közösségről van szó, mely gyaníthatóan hamarabb lépett a modernizáció és a *polgárosodás* vagy *polgárosulás* útjára, mint a többi falu a közvetlen környezetében; és ahol az asszonyok a 20. század eleje óta elég fontos szerepet töltenek be a mezőgazdasági kistermelésben ahhoz, hogy *családon belüli pozíciójuk jelentősen felértékelődjön*; de ahol, éppen a családi kisüzem sajátosságainál fogva, a nemi szerepek és a munkamegosztás megmaradtak *elégéggé hagyományosnak* ahhoz, hogy ne beszélhessünk teljes női emancipációról a szó idealisztikus értelmében.³

² Csurgó 2002.

³ Ilyen ideálképet fogalmaz meg H. Sas Judit abban a munkájában, melyet az 1980-as évek magyar társadalmában élő nemi sztereotípiák vizsgálatának szentel. Többek között azt vizsgálja, vajon a nemek közötti viszonyok túllépnek-e azon a humanitásezsményen, amely a polgári családokban fogalmazódott meg, amelyet azonban soha nem tudtak teljesen elérni. E humanitásezsmény megvalósítására szerinte ott nyílik mód, ahol megvan rá az anyagi lehetőség, és a létfenntartás gondja nem szorít minden mást a háttérbe; ahol a fogyasztással járó terheket, vagy azok jelentős részét a társadalom egyéb intézményeire lehet áthárítani; „ahol a társadalomban végzett munka és a nő munkájának megbecsültsége felismerteti az

A mezőgazdasági kistermelők társadalmában a női-háziasszonyi-gazdasszonyi szerepkört a néprajzi és a szociológiai-szociálantropológiai irodalom többnyire mint hagyományost, az állandóság és folyamatosság letéteményesét szokta szemlélni. Ez így is látszik logikusnak, hiszen a „tradicionalis” társadalmakban az egész világon a nők feladata a „domestic”-szféra igazgatása, a családi tűzhely őrzése, néha képletesen, de igen gyakran szó szerint is, amelynek egyenes következménye, hogy a külvilággal való érintkezés alkalmi sokkal kisebb számban adottak számukra, mint a férfiak számára – akik viszont a „public”-szférában képviselik családjukat.⁴ A nők rendszeres kapcsolatai igen gyakran rokoni körökre korlátozódnak, a művelődés és ismeretszerzés lehetőségei, valamint az idegenekkel való mindennapos találkozások, a velük való huzamosabb együttlét csupán a 20. század folyamán kezdett széles társadalmi rétegek asszonyai számára hétköznapivá, megszokottá válni – mindezekelőtt a nők munkába állásának köszönhetően.

Érthető, ha nem tudjuk azt feltételezni, hogy a nők a modernizálódás élharcosai, újítások bevezetői, szűkebb pátriájuk fejlődésének előmozdítói lehetnek. Pedig sok helyütt az asszonyok kezdeményezőkézségén (is) múlik, hogy a közösség több-kevesebb sikerrel képes adaptálódni az új gazdasági és politikai viszonyokhoz.⁵ Ám ez olyannyira nem illik bele a róluk, illetve a nemek közötti hierarchiáról alkotott képbe, hogy a szakirodalom az ilyen esetekről mindig meglepetéssel számol be, és mindig az általános gyakorlattól való eltérésként mutatja be azokat,⁶ mintha a világ

otthon felszabaduló idő fontosságát; ahol a munka jellegében, az általános kultúrában és a kereseti viszonyokban rejlő feltételek megteremtik az önkímélés és egymás kímélésének lehetőségét; ahol a felszabaduló időt a létfenntartáson, regenerálódáson kívüli célokra lehet és akarják felhasználni; ahol fontossá válik a férfi és a nő számára a holnap elvégzendő munka, és a nőt is érdekelheti mindaz, ami a családon kívül van. A nő munkája nem tűnik többé átmeneti kényszernek, hanem elfogadott életforma, és több lehetőség is nyílik a fogyasztás megszervezésével járó terhek könnyítésére. Ahol mindezzel együtt változnak a nők és férfiak szerepei, változnak, lazulnak a nőiesség, férfiasság hagyományos követelményei, az egymással szemben álló, egymást kizáró, szélsőségesen megkülönböztető formák” (H. Sas 1984, 163).

⁴ Vö. Bourdieu 1994, Jávorka 1998, Faragó 2000, 410–411.

⁵ Francia példák azt bizonyítják, hogy – ellentétben azzal, amit korábban a nőknek a tradíciókat őrző szerepéről gondoltak – „átlagos” körülmények között és szerves fejlődési folyamatok közepette is az asszonyok a társadalmi-családi átszerveződés elsődleges aktorai lehetnek. Marie Moscovici tanulmánya szerint Haute-Vienne-ben a technikai fejlődés felszabadította az asszonyt a mezői munka alól, és férjének is több szabadidőt tett lehetővé, ám a családi élet ennek megfelelő átszervezése és a gyermekek jövőjéről alkotott elképzelések újragondolása, az utódok más foglalkozások felé való irányítása kifejezetten az asszonyok „érdeme”. E változásokhoz természetesen más tényezőknek (sajtó, rádió) is elő kellett készíteniük a talajt. Ugyanakkor Loir-et-Cherben, ahol a hagyományos technikákat még egyáltalán nem váltotta fel az új, ez a „deorganizációs” munka egyértelműen az asszonyok számlájára írható (Moscovici 1960, 314–322).

⁶ Vö. például Őrszighety Erzsébet kiváló szociográfiájával Hévízgyőrkről (Őrszighety 1986), Hegedűs András tanulmányával a családi viszonyok megváltozásáról (Hegedűs 1971), az „új matriarchátusról”.

egyfajta karneváli felfordulásáról volna szó. Hogy a szituáció különlegességét hangsúlyozzák, gyakorta egyenesen „matriarchátusként” emlegetik, amelyről a szociálanropológia azt állítja, hogy létét nem lehet bizonyítani a világ egyetlen történelmi időszakában és társadalmában sem...

Nyilvánvalóan akkor tűnik „elfajulásnak” az asszonyok aktivitása és bizonyos területeken betöltött irányító szerepe, ha a „természetes” állapotnak a klasszikus patriarchalizmust tekintjük,⁷ amelyhez képest aztán valóban „matriarchálisnak” látszanak azok a mezőgazdaságból vagy háziiparból élő közösségek, ahol az asszony társa férjének a családi gazdaság irányításában, vagy ahol a férj távollétében a nő átveszi a gazdaság és a család kormányzását. Ám jól kérdezünk-e, ha válaszainkban ilyesfajta következtetésekre jutunk? Helyesen konceptualizáljuk-e kutatási problémánkat, ha egyenlőségjelet teszünk a munkamegosztásban betöltött szerep, a hatalom és a presztízs közé?

Több tanulmány is bizonyítja, hogy megfelelően árnyalt elemzéssel kimutatható: még „átlagos” mai magyar körülmények között,⁸ sőt, az általunk tradicionálisnak tekintett társadalmakban *sincs feltétlen megfelelés a nemi munkamegosztás, a presztízs, az elismert családfőség és a tényleges hatalom között*, s ezért nem lehet mechanikus módon az egyik jelenlétéből a másikra következtetni. „A férfi és a női szerepek közti különbségek analizisében bizonyára úgy lehetne előrelépéseket elérni, hogy a férfiak, illetve az asszonyok különböző családon kívüli tevékenységmezőit a család belső életére gyakorolt visszahatásaiban – de körülményein keresztül is – szisztematikusan elemezzük” – foglalja össze a családi szerepekkel kapcsolatos álláspontját a Hans Medick – David Sabean szerzőpáros.⁹ Jómagam is szeretném azt indítványozni, hogy az ideológia, a deklarált jogok, az erkölcsi normák elvárásai mögött vizsgáljuk meg azokat a területeket és azokat az eszközöket, ahol és amelyek segítségével a lányoknak-asszonyoknak *valóban hatalmukban áll* befolyást gyakorolni saját életükre és környezetükre.

Próbáljunk meg tehát betekintést nyerni Kiskanizsa jelen- és egykori társadalmába, a 20. század gazdasági és társadalmi körülményei közé: akkor és most, a rendszerváltás előtt és után vajon mekkora a lányok-asszonyok mozgástere? Egyáltalán hol húzódik a cezúra a nemi szerepek megváltozásában – köthető-e bármelyik gaz-

⁷ Vö. Bourdieu 1994.

⁸ Lásd például Jávor Kata varsányi tanulmányát (Jávor 1998), amelyben a szerző bemutatja, hogy – bár a férfi presztízse nagyobb – a nők mégis a döntések egyre nagyobb köre fölött diszponálnak, s végső soron a család feletti kontroll gyakorlásával a társadalom legfontosabb alapegységének működését ők irányítják. Vagy Nagy Ildikó írását a családfő intézményéről és a nemi szerepekről (Nagy 2002). Ez utóbbi szerző megállapítja, hogy „a családfői intézmény léte, illetve nem léte... nem tükrözi megbízható módon a családon belüli nemi szerepeket” (i. m. 174), hiszen várakozásával ellentétben a családon belüli munkamegosztás nem tért el lényegesen egymástól a családfővel rendelkező, illetve nem rendelkező családokban. Ráadásul pénzügyekről a házasfelek a családfővel rendelkező családokban is 81 százalékban közösen döntenek, ellenben a családfővel nem rendelkező háztartásokban is előfordul az egyszemélyi döntés 6 százalékban (i. m. 166–167).

⁹ Medick–Sabean 1986, 41.

dasági-politikai rendszerváltáshoz? Vajon mely területek azok, ahol a nők önállóan dönthettek és cselekedhettek, ahol képesek voltak tevőlegesen befolyásolni környezetüket, saját helyzetüket, ahol volt alkalmuk kiélni egyéniségüket, kibontakoztatni képességeiket? Avagy már ezek a kérdések is, némileg *etnocentrista* álláspontot tükrözve, egy urbánus értelmiségi individualista látásmódjának jegyében fogantak, s a vizsgált helyi társadalom asszony szereplői számára az egyéni életpálya és öntudat megformálásának és közben tartásának lehetősége nem vagy nem olyan módon volt lényeges, mint egy városi, emancipált polgárnő számára?

Ha a kiskanizsai asszonyok számára nem is a fenti kérdés az elsődleges, azért a társadalomtudományok iránt érdeklődők számára izgalmas lehet annak végiggondolása, vajon a helyi társadalmi normák által meghatározott női szerepkör magába foglalja-e és milyen módon foglalja magába az aktív – közvetlen vagy közvetett – társadalmi cselekvés lehetőségét. Ennek végiggondolásához szeretném bemutatni Kiskanizsa gazdasági lehetőségeinek változásait az elmúlt bő száz évben, majd azt is – néhány karakteres interjúrészlettel illusztrálva –, hogy a nők (mint feleségek/anyák) és a férfiak (mint férjek/apák) a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban milyen szerepet vállaltak, és milyen módon.

Kiskanizsa gazdasági élete a 19–20. században: távolsági piacozás és a „sáska”-identitás megteremtődése

Kiskanizsa mint kutatási helyszín mindenekelőtt azért lehet számunkra érdekes, mert sajátos gazdasági stratégiája korán fontos szerephez juttatta a leányokat-asszonyokat a családi megélhetés biztosításában.

Ennek a gazdasági stratégiának a kialakításában rendkívül nagy szerepet játszott az a tény, hogy egyrészt a közeli polgárváros, Nagykanizsa kiváló felvevőpiacot nyújtott a kiskanizsai konyhakerti termények és tejtermékek számára, másrészt mint regionális és nemzetközi közlekedési-kereskedelmi csomópont, központ, fejlődő iparváros a kiskanizsaiaknak munkalehetőségekkel is tudott szolgálni. A Déli Vasút 1860-as kiépülése előtt ily módon Kiskanizsa lakói tőke nélküli szekerező kiskereskedőként, a nagykereskedők megbízásából foglalkoztak árufelvásárlással és -szállítással a Délvidéktől Ausztriáig, majd az 1860-as évektől helyi szállítmányozást végeztek.

A 19. század második harmadában a gabonakonjunktúra, valamint a borkereskedelembe termelőként való bekapcsolódás segítette ki őket anyagilag. Ebből az időszakból már vannak adatok arra vonatkozóan, hogy a közeli várost gyakorlatilag a kiskanizsai menyecskék tartották el zöldségfélével, tejtermékkel.¹⁰

A század utolsó évtizedeiben a filoxéravész, valamint a gabonadekonjunktúra miatt ez a tevékenységük, azaz a kerti termények eladása egyre nagyobb fontosság-

¹⁰ „A kertészetre nagy hajlammal és kiváló ügyességgel bírnak. A helybeli melegágyak productumait mindig megelőzik konyhában, szobában s tudja isten hol összevissza termesztett zöldségekkel. Városunk nagyrészt általuk nyeri szükséges főzelékjét, tejét-vaját.” (Horváth 1861, 53.)

ra tett szert a helyi földműves családok megélhetése szempontjából. Mivel a kiskanizsai gazdaságokról általában elmondható, hogy viszonylag kis méretekkel¹¹ és kevés befektethető tőkével rendelkeztek, kénytelenek voltak a sok kézi munkát igénylő ágazatokat (mint a kert- és szőlőművelés, félistállózó marhatartás) fejleszteni, és egyre növekvő méretekben piacra termelni.

Az első világháború után a trianoni határok megvonása, mely a déli piaci kapcsolatok elvesztésével járt, nemcsak Nagykanizsa gazdasági életét sújtotta, hanem kihatással volt Kiskanizsa lakóinak helyzetére is, főként az ipari munkalehetőségek megcsappanása miatt. A kis- és törpebirtokosok, akik korábban mezőgazdaságon kívüli bevételeik segítségével finanszírozhatták a termelés költségeit, nem számíthattak többé másra, kizárólag a középbirokokosok által kínált napszámra, részes művelésre, alkalmi fuvarmegbízásokra és némi „akciós”¹² munkára a nagykanizsai üzemekben és gyárakban. A szerencsésebbek nyugdíjas állásra tettek szert a Magyar Királyi Államvasutaknál,¹³ aminek köszönhetően Kiskanizsát „vasutasfalunak” is tekintették.

A mezőgazdasági önállók és családtagjaik Kiskanizsa népességének mindössze 40 százalékát adták; ez azt is jelenti, hogy a kiskanizsai társadalom minden látszólagos „parasztos” külsősége ellenére ekkoriban már meglehetősen heterogénnek mondható, és nemcsak foglalkozásilag, de tagjainak életstratégiáit és életcéljait tekintve is.

A kedvezőtlen gazdasági körülmények ellenére a 20. század első felében a kiskanizsaiak közül csak nagyon kevesen választották az időszakos munkamigrációt, a cselédkedést vagy a végleges elvándorlást. Köszönhető ez elsősorban annak, hogy a helybeliek képesek voltak az adott lehetőségekből a legtöbbet kihozni, s bővíteni gazdasági stratégiájuk eszköztárát. Ez azt jelentette, hogy településük „hóstat”-szerepén túllépve, regionális és nemzetközi léptékekben gondolkodva megkeresték terményeik számára a legkedvezőbb felvevőpiacokat, és portékáikat Dél- és Nyugat-Dunántúl zöldséggel roszabbul ellátott városaiba, a fővárosba, sőt még külföldre is elszállították. Ily módon sikerült elkerülniük a közösségen belül a konkurencia miatt kialakuló feszültségeket, a „túltermelési válságokat”. Ebben a legnagyobb szerepet éppen a századfordulótól kialakult nagykereskedő kofaréteg képviselői – valamennyien asszonyok – vállalták magukra, akik voltaképpen bekapcsolták a regionális és nemzetközi kereskedelem vérkeringésébe szűkebb pátriájukat.

¹¹ A második világháború előtt Kiskanizsa legnagyobb birtokkal rendelkező gazdája 59 holdat művelt, s ez a birtok leánya házassága révén nőtt 99 holdnyira, melyen aztán veje gazdálkodott tovább.

¹² A férfiak számára meg volt szabva, hogy egy hónapban hány napot dolgozhattak a nagykanizsai gyárakban. E munkáért nem is pénzt, hanem akciós csomagot kaptak. A Korona étterem helyén volt a „köpködő”, ahol a munkalehetőségre vártak.

¹³ 1930-ban a keresők 7,6 százalékáról, 233 főről van szó, akik magukon kívül további 620 személyt tartottak el a foglalkozási statisztika szerint. Az iparban foglalkoztatottak száma ez idő tájt 488 fő volt, a keresők 16 százaléka, akik 716 személyről gondoskodtak.

Mindehhez szükség volt az egész közösség gondolkodásmódjának, hozzáállásának, értékrendjének megváltoztatására. A rugalmasság, vállalkozókedv, leleményesség, kereskedelmi érzék,¹⁴ tanulékonyság, invenciózusság, szorgalom, munkabírási, takarékos, a „szerzés” képessége lettek azok a tulajdonságok, melyeket a kiskanizsaiak a legtöbbször tartottak és tartanak ma is.¹⁵ Mindezek a jellemzők elhangzanak, amikor egy kívülálló azt szeretné megtudni a kiskanizsaiaktól, mit is jelent a *sáska* szó, az az identitásukat fémjelző megnevezés, amelyet eredetileg gúnynévként alkalmaztak velük szemben a nagykanizsai polgárok, s amelyet a helybeliek mégis oly találonak éreztek az eredendően sértő él ellenére, hogy az 1920-as évektől büszkén vállalták azt.

A mentalitás, amely ennek az értékrendjében és gazdasági stratégiáiban is a 20. század elejétől határozottan polgárisuló közösségnek sajátjává vált, természetesen nem egyedi. Sajátságosnak legfeljebb a környezeti adottságok és a rájuk válaszképpen kidolgozott gazdasági stratégia elemeinek konstellációja tekinthető. Ez utóbbinak alapelemei a bizonytalansági tényezőket kivédő több lábbon állás – a gazdasági „kétlakosság” avagy multiaktivitás éppúgy, mint a polikultúrás termékszerkezet –, a távolsági piacozás a haszon maximalizálása érdekében, valamint a megfeszített, már-már az önsanyargatásig fokozott munkatempó.

Ez a bevált stratégia segítette át Kiskanizsa birtokos földműveseit azon az időszakon, amikor a kollektivizáció során elveszítették termelőeszközeik, birtokuk, szerszámaik, állataik nagy részét. Amik megmaradtak: azok a háztáji kiskertek, illetve a szőlők voltak, melyek a szűkös téeszjövödelmek, illetve a férfiak által az iparban és a vasúton megkeresett fizetések mellett biztosították a család anyagi boldogulását az 1960-as évektől kezdve. A „sáskák egy év alatt magukhoz tértek” – ahogyan azt egy volt téeszvezető megfogalmazta (M. J. 63 éves, 1999), s megcsontított kisüzemeik profilját átalakítva, modernizálták termelési technikájukat: ez a *főliázó kertészkedés* kora. A mai napig megmaradt azonban a hagyományos értékesítési stratégia, a távolsági piacozás; sőt, a személygépkocsik és transzporterek még távolabbi városok piacait is elérhetővé tették számukra.

A kertészkedés körülbelül a hetvenes évek végéig, a nyolcvanas évek közepéig hozott a kiskanizsai családok számára valódi anyagi prosperitást. A családfő munkahelyi fizetése mellett megszerzett, esetenként annál nagyságrendekkel nagyobb jövedelem jelentős anyagi és kulturális tőkefelhalmozást tett lehetővé. Sok kiskanizsai akkortájt bővítette, korszerűsítette házát, vásárolt balatoni, gyékényesi vagy zalakarosi nyaralót, személygépkocsit. De nemcsak a fogyasztási színvonal növekedéséhez segített hozzá a pluszjövedelem, hanem az utódok jövőjének zálo-

¹⁴ „...az örménybe hét ördög és hét zsidó bújt, de a kiskanizsai mégis lefőzné, ha versenyeznének. Ezért a kiskanizsai kereskedőt bátran nevezhetjük Zala, sőt Dunántúl örményének” – vélekedik N. Szabó Gyula a kiskanizsaiakról (N. Szabó 1929, 341 – *kiemelés M. Á.*).

¹⁵ „A kiskanizsaiak közül minden egyben benne van a kereskedelmi szellem, meg lehet ismerni mindenhol a kiskanizsai asszonyt, mert az mindig csörgeti a zsebében a pénzt.” (Boross 1965, 4.)

gául is szolgált: a szülők városi lakást vásároltak gyermekeiknek, tanították őket, segítettek elindítani kisipari vagy szolgáltató vállalkozásaikat, megalapozni az ügyvédi vagy orvosi praxist számukra.

A kilencvenes évek jelentős változást hozott a kertészkedés-piacozás lehetőségeiben. A korábbi jelentős kereslet a zöldségfélék, primórárúk, virágok iránt visszaesett, részben a fizetőképes kereslet radikális csökkenése, részben a külföldi importárúk által támasztott konkurencia miatt. Ugyanakkor a kiskanizsaiak minden eddigénél jobban rászorultak volna a kertészkedés bevételeire, hiszen a munkanélküliség egész Zala megyében talán ezt a térséget sújtotta és sújtja leginkább. Főként a különösebb szakképzettséggel nem rendelkező, illetve középfokú iskolai végzettséggel bíró, negyven-negyvenöt év feletti réteg talál nehezen munkát magának. Közöttük nagyon sok a nő, akik egyéb lehetőség híján reflexszerűen fordultak vissza anyáik foglalkozásához, a „sáska”-hagyományokhoz: a kertészkedéshez. Csakhogy ezúttal már nem bizonyult elegendőnek a kevés eszközt és tőkét, de szorgalmas munkát kívánó hagyományos termelési technológia. Manapság a professzionalizáció elengedhetetlen a talpon maradáshoz: csak az a kisszámú kistermelőréteg tudja megélhetését a kertészetre alapozni, aki nem vonta ki a tőkét a termelésből, hanem még idejében megfelelő összegeket investált a fóliasátrak fűtésének és öntözöberendezésének kiépítésébe, a termelési profil átalakításába.

*A kiskanizsai agrárkisüzem működése és a kertészkedés szerepe.
Szimmetria a nők és férfiak pozíciójában:
munkamorál és társ gazdálkodói viszony*

A 19–20. század fordulójától, gyakorlatilag vagyoni helyzetétől függetlenül, a kiskanizsai társadalom minden rétege részt vett a kertészkedés-piacozás tevékenységében, amennyiben rendelkezett legalább 150–200 négyszögölnyi kerterülettel. Gyakran ez sem volt feltétel: hiszen éppen annak a szegényebb rétegnek a nőtagjai váltak hivatásos kereskedővé – kofává –, amely még ekkora földterülettel sem rendelkezett a termeléshez. Főleg a Rajnának nevezett, jobbára szegényebbek által lakott falunegyed asszonyai folytatták ezt a tevékenységet, de sokan követték példájukat a más negyedből való vasutasnék közül is: elfoglalt szomszédasszonyaik portékájának piacra hordásával kezdték, s többen odáig jutottak, hogy vasúton vagonszám szállították a Kiskanizsán és környékén felvásárolt káposztát Budapestig vagy akár Hollandiáig is.¹⁶

¹⁶ Egy nagykereskedő kofa tevékenységéről tanúskodik az alábbi, egy kihágási per során készített jegyzőkönyv: Erdélyi Jánosné született Ferkó Rozália, Kistrács utca 32. szám alatti lakos, róm. katolikus vallású, 45 éves, fűszeres és kocsmáros neje 1937. augusztus 20-án (Szent István napján) 7 óra 35 perckor Kovács Józsefné született Vajkovic Katalin, Szent Rókus utca 18. szám alatti lakostól a helybeli zöldséges piacon 70 fej káposztát vásárolt viszonteladás céljából, darabját 6 fillérért, annak ellenére, hogy a piacon az őstermelőktől való vásárlás reggel 9 óra előtt kereskedők számára tilos volt, a vevők

Ami általában megszabta a piacozás gyakorlásának lehetőségét, az inkább a család létszáma, szerkezete és életciklusa volt: kicsi gyermekekkel, egy másik felnőtt nő (anya, anyós vagy nagylány) segítségével nélkül egy családanya nem tudott nagyobb mennyiségben termelni, terményeit a piacra eljuttatni. Amint azonban lehetőség nyílt rá, a család egyik nőtárgya rendszeresen hordta a primőr zöldborsótól és retek-től kezdve a befőznivaló paradicsomon, uborkán át a burgonyáig, hagymáig, a fejes és savanyú káposztáig az idényzöldségeket a kanizsai piacra, 60-100 kilométerre fekvő városokba vagy a közeli falvakba egyaránt – gyalog, egy fejkával, szekérrel vagy vonaton, télen éppúgy, mint nyáron.

A század első felétől a kertészet jelentősége, mint azt fentebb bemutattuk, egyre nagyobb súllyal esett latba, bár a középbirtokoknál, ahol a piacozás legfeljebb a háztartáshoz szükséges dolgok és kisebb ruhadarabok beszerzésére jelentett fedezetet, ez a tevékenység még nem feltétlenül biztosított az asszonyok számára a férfiakéval egyenlő vagy ahhoz képest előkelőbb pozíciót a családon belül. Ugyanakkor azokban a háztartásokban, amelyekben az egyetlen komoly, rendszeres jövedelmet a kert és a kofalkodás jelentette, elképzelhetetlen, hogy az asszonyoknak ne lett volna a családban legalább akkora becsületük, mint a férfiaknak.

Ez az eredendően *női* tevékenységkör, melyet máig a „sáskák” legjellemzőbb sajátosságának tekintenek, a téészesítésig még szervesen épült bele egy olyan, akár hagyományosnak is mondható közép-, illetve kisüzemi rendszerbe, amely alapvetően megmaradt a polikultúrás termékszerkezet mellett, s amelyben az extenzív ágazatok éppoly jelentőséggel bírtak, mint az intenzívek. Az ideál, a gazdák által követett eszmény tehát – mint minden korabeli, paraszti gyökerekkel és mintákkal rendelkező agrárkisüzemben – inkább egy a lehetőségek szerint önmagát maximálisan ellátó, „önjáró”, a lehető legkevesebb pénzkidással működtethető, családi munkaerőn alapuló gazdaság volt.

A kiskanizsai mezőgazdasági kisüzem kiválóan példázza a Csajanov által leírt „paraszti” gazdaság modelljét, amelynek működését szigorúan a munka-fogyasztás egyensúly irányítja.¹⁷ Kiskanizsán azonban az intenzív ágazatok túlsúlyának és a külső, kedvezőtlen gazdasági körülmények nyomásának hatására a „munkavégzés elviselhetőségi küszöbe” folyamatosan olyan magasra tétetett, amelyet fokozni már fizikai képtelenség lett volna. Egy mai, városi ember számára legendába illők és talán hihetetlenek a kiskanizsai asszonyok és férfiak munkabírásáról szóló történetek, ám a „sáskák” élő példáját emlegetik a gazdaasszonynak, aki az éjjeli egy-két órás alvástól eltekintve az egész életét átdolgozta, vagy a nappal szántó, éjszaka fuvarozó gazdának,

érdekeinek védelmében. Erdélyiné vallomása: „Bűnösnek nem érzem magam. [...] Előadom, hogy azért voltam kénytelen korán vásárolni, mivel már reggel 9 órakor fel kellett adnom a vásáron Pestre. Előadom, hogy már közel 25 éve foglalkozom kereskedéssel, azonban terményeimet csak ritkán szoktam a helybeli piacon megvenni. Most is csak azért vettem meg a piacon, mivel előző este jöttem meg Pestről, és már másnap sürgősen kellett szállítanom a káposztát.” (Zala Megyei Levéltár, Nagykanizsa megyei jogú város iratai, 1937 – kiemelés M. Á.)

¹⁷ Vö. Tchayanov 1990.

aki önkíméletet nem ismerve teremtette meg és gyarapította a család birtokát.

*„Egyébként az anyósom is éjjel-nappal dolgozott. Annak tíz perc alvás elég volt. [...] Mikor én idekerültem '61-ben [menyként – M. Á.], én Pesten végeztem, nagyon furcsa volt ugye iskola után egy parasztházhoz kerülni. Félitzenkettőkor éjjel ettük meg a vacsorát, én már hullá fáradt voltam, az anyósom addig aludt egyet, amíg mi vacsoráztunk, felkelt, utána elmosogatott a nagy család után, és lefeküdt, talán egy órát ha aludt, talán még le se vetkőzött, nem hiszem, hogy levetkőzött, és három óra-
kor indult a piacra. [...]*

És még mindig! Egész nap a kertben dolgozik, kilencvenhárom éves. [...] A dédimama, az édesanyja volt ilyen. Ezek éjjel-nappal dolgoztak. Szóval a huszonnégy órából ő huszonnégy órát tartalmasan kitöltött. Szóval úgy nem lehet megélni mai nap se, hogy én nyolc órát dolgozom. Mert azzal még nem oldotta meg az életét.”

(M. J.-né V. M. 62 éves,
nyugdíjas egészségügyi dolgozó, 1999.)

A gazdák és gazdasszonyok munkáján egyaránt megfordulhatott egy család jele-
ne és jövője, ennek felelősségét mindketten egyformán viselték. Ez érthetővé teszi,
mennyire nagy szükség volt a férfiak és nők szoros együttműködésére. E megállapí-
tás igaz a 20. század első felében éppúgy, mint a szocialista érában, amikor a férfi-
ak többsége a mezőgazdasági szférát csupán papíron hagyta el az ipari vagy szol-
gáltatási szektorban vállalt állás kedvéért, amely mellett elvégezte a szőlő- és kert-
művelés nehezebb munkáit, a piacra szállítás feladatát, míg az asszonyok többsége
háztartásbeliként magáról a háztáji termelésről és az ott előállított portékák értéke-
sítéséről gondoskodott.

A közös termelési célok és a közös értékrend, az együttes erőfeszítéssel végzett
munka a napi elvégzendő feladatok sodrása pedig a „munka-társi”, „társ-gazdálko-
dói” kvalitásokat tette a legbecsesebb tulajdonsággá a másik személyiségében. Ter-
mészetesen az adott esetben hiányzó vonzalmat ez semmiképpen nem pótolhatta, de
akkor tartotta magát házasságában igazán szerencsésnek mind a két fél, ha elmond-
hatta: „Igen jó uram volt, szeretett dógozni”; vagy: „A feleségem igen ügyes
asszony volt, sokat piacozott.”

[A szüleimre] *„...mindig úgy tekintettem, mint egy igába fogott két ló[ra]. Hú-
za mindegyik azt a szekeret a megszakadásig. És ezt mindegyik tudta a másiktól,
annyira becsülték egymást, hogy egy szerelem ahhoz kevés. Soha az én édesapám
egy fölemelt... oktávval nem mondta hangosabban a nevét, becézgetve se, szóval
mi nem láttuk a szüleinket csókolózni, de haragos szemet a másokra vetni se láttuk,
soha.”*

(N. Gy.-né A. M. 94 éves, 1999.)

Ha ez utóbbi szemszögből nézzük a családi gazdálkodás résztvevőit, akkor igaz az, amit Erdei Ferencről kezdve Henri Mendrason keresztül Martine Segalenig¹⁸ a paraszti világ kiváló ismerői állítanak az általuk „parasztcsaládnak” nevezett családi kisgazdasággal kapcsolatban, hogy nincs a férfi és nő között igazi alárendeltség, hiszen „társgazdálkodókról” van szó.

Kiskanizsán is hasonló a helyzet. Bármikor rákérdeztem, vajon ki irányította a gazdaságot, ki kezelte a pénzt, melyiküknek volt nagyobb döntési jogköre a család ügyeit illetően, soha nem kaptam azt a választ, hogy a férfi lett volna az egyedüli, aki döntött. Ellenben több élettörténetből az derült ki, hogy még az úgynevezett nagycsaládokban vagy törzscsaládokban is, ahol az idősebb szülővel együtt élt egy vagy két házasság gyermekük, gyakran előfordult, hogy a nagyanya volt az „úr” a háznál: ő kezelte a kasszát, sokszor ő is rendelkezett arról, kinek milyen munkát kell elvégeznie.

Az *egyenlőtlenség* a családban ezekben az időkben már nem annyira a nemi, mint inkább a *korbeli-korosztályi eltéréseken*, a szülők és gyermekek közötti termelési tapasztalati és tulajdonjogi különbségeken alapult. Nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy az egyenlő örökösödés és adott esetben a vőség intézményének következtében a saját birtokán belül maradó asszonynak is lehetett – néha nem is kevés – szava a gazdaság ügyeit illetően.

Mindazonáltal a nukleáris családokban férj és feleség a *norma* szerint *együtt*, megbeszélés alapján döntött szinte minden kérdésben, és ezekből a döntésekből még a gyermekeket sem zárták ki feltétlenül.

„– *Mégiscsak a férfi, az volt a fő. Mondjuk, minálunk már nem az volt, mert az én anyám, az megkereste, az megkereste a kenyeret.*

– *Akkor neki nagyobb szava volt már a családban?*

– *Őneki, őneki már nagyobb szava volt, de úgy nem is hallottam, még a családban sem, hogy valamelyik el akart volna válni, senki.*

– *A férfiak voltak azok, akik mindenben döntöttek és kezelték a pénzt?*

– *Nem, nem, nálunk nem, legalábbis. Meg úgy a rokonságban is, úgy közösen. Hát nálunk is, hát én meg az én uram között is, olyan nem volt, hogy ő nekem dirigált volna, hogy most ezt veheted meg, azt nem veheted meg, ilyen nem volt. Nálunk mindig a pénzt – az összes gyerek tudta, hogy hol van a pénz, és akkor mondtam nekik: lányok, hogyha valamire szükség van, akkor vegyetek, vagy ha jön a vilanyszámlás – ismerték, hogy ki az –, akkor azt fizessétek ki. [...] Talán azért meg is tanultak gazdálkodni, mert úgy együtt gazdálkodtunk. [...] Az én uram megkereste a pénzt, hazahozta, aztán megszámloltam, elrendeztem, aztán nem volt úgy, hogy én ne nyúlhattam volna, vagy ő ne nyúlhatott volna, vagy a lányok, a pénz-*

¹⁸ Erdei 1973, Mendras 1986, Segalen 1980.

hez. Sőt, amikor anyja¹⁹ keresött, és én már olyan nagyobbacska kislán voltam, mindig én rendeztem akkor is a pénzt, azt a keveset is, ami volt.”

(L. J.-né M. A. 68 éves, 2002.)

Valószínűleg legkésőbb a századfordulótól beszélhetünk a nemi szerepeknek és a családon belül a férj és a feleség pozíciójának kiegyensúlyozódásáról – és ez párhuzamba állítható a kertészkedés egyre fontosabbá válásával. A férfi-nő közötti erőegyensúlyt jelzi az is, hogy a legrégebbi, emlékezetrel még elérhető időktől a házastársak kölcsönös tegeződése volt érvényben. Arra, hogy a feleség magázta volna a férjét, egyáltalán nincs adatunk. Ugyanakkor gyakrabban emlegették „páromnak” férjüket, és ritkábban használták az „uram” hivatkozó terminust.

Az egyéb külsőségekben már régen alig találni nyomát olyan szokásoknak, melyek a bevett értelmezés szerint a férfi feljebbvalóságára utalnának. A 20. század közepén csupán egészen kevés számú adattal rendelkezünk arról, hogy az utcán az asszony nem a férje oldalán haladt, hanem három lépésről követte őt, vagy nem ült le az asztalhoz enni, hanem oldalt állva, kézben fogott tányérból evett.²⁰ Ekkoriban ez már nem feltétlenül a környezet elvárása vagy netán értékítélete miatt történt így, hanem egyfajta megszokás, gyerekkorban látott minta következménye volt: a család hiába biztatta az anyát, hogy üljön le közéjük enni, az asszony nem engedett a kérésnek, mert számára így volt természetes. Ezek a külsőségek azonban nem árulnak el szinte semmit arról, vajon az asszony milyen mértékben volt tájékozott a család ügyeit illetően, és milyen mértékben volt azokra befolyása.

Aszimmetria a nemi szerepekben: erkölcs, kapcsolat a külvilággal, nemi munkamegosztás

Az olvasó jogosan állapíthatja meg, hogy gyanúsán rózsaszínre sikerült a kiskanizsai asszonyok helyzetéről írott beszámoló. Vajon a fent vázolt, nemek közötti kiegyensúlyozottság, az asszonyok termelésben betöltött fontos pozíciója azt jelenti-e, hogy Kiskanizsán nem volt szükség soha a szerepek újratárgyalására, hogy az asszonyok és a férfiak elégedettek voltak az adott helyzettel? Hogy a lányok-asszonyok ugyanolyan szabadsággal mozoghattak a nagyvilágban és szűkebb közösségükben, mint a férfiak, és ugyanazon normák vonatkoztak rájuk is?

Az erkölcsi normák tekintetében a nőket itt is – mint a legtöbb kisebb helyi közösségben – jóval szigorúbb szabályok kötötték, mint a férfiakat. Ugyanakkor azt is

¹⁹ Az édesanya megszólító terminusa Kiskanizsán; a mai 50–70 éves korosztály még használja.

²⁰ A 20. század elején, főleg olyan családokban, ahol sok fiú volt, még gyakran előfordult, hogy a menyecskével szinte cselédként bántak; többek között nem ülhetett egy asztalhoz a család férfitagjaival. Ez a bánásmód azonban már ekkor sem volt általános.

látnunk kell, hogy a katolikus értékrendet közvetítő ifjúsági egyesületek nevelő hatására az általunk ismert szigorú közösségi normák a 20. század első felében váltak ilyen hangsúlyossá: tulajdonképpen innen számítható az az erős vallásos morál, amely az idősebb generációkat a mai napig jellemzi Kiskanizsán. Ennek következtében az 1920-as, 1930-as években már nem beszélhetünk arról a klasszikus lánykodásról, melyet a néprajzi szakirodalom a nők életének kitüntetett állomásként tart számon.²¹ Ugyan voltak még közös multságok, citerabálók, tollfosztók, ahol a fiatalság telente együtt mulathatott, tartottak olvasóköri színi előadásokat, jártak tánciskolába és bálókba, leányegyesületi teadélutánokra, összejövetelekre, ahol – szigorúan szülői vagy tanári felügyelet mellett – ismerkedhettek egymással. Azonban a lányok nem kellették magukat színes, pompás viseletben, nem tarthattak szeretőket hónapokig-évekig, komoly udvarlót is csak egy-két hónapig fogadhattak, mert a szülők úgy látták jónak, ha a leányaik fejét minél hamarabb bekötik, elkerülendő a szóbeszédet.

„– *Hogy ismerte meg az urát?*

– *Hozzárendőtek, valahogyan. Nem voltam vele sehová, még csak ki sem kísérem sose. Azér' csak együtt.*

– *Udvarolni?*

– *Nem sokáig. Novemberben vagy mikor, vagy december elején kezdődött, aztán január végén már esküvő volt. Nem voltunk mink még sehová se.*”

(V. Gy.-né K. J. 88 éves, 1999.)

A vallási előírások betartása, valamint a mértékletesség, józan életvitel, a család érdekeinek szolgálata a férfiak számára is betartandó, tőlük elvárt magatartás volt – legalábbis a norma szerint.

„*Az após, az jó embör vót igen, az én apám is, de az nem ivott, az én apám; az após, az szeretött innya. De az, ha józan vót, avval még madarat is lehetött fogatnyi. Innya, azt szeretött, dógozni is szeretött, meg szerette a tisztességöt, meg a becsületöt, az biztos. Templomba járt mindég, azt nem hagyta el, a vallást, meg meg is követelte a családtól is, úgyhogy röndnek köllött lennyi. Meg a család szót is fogadott. Mert valamikor az ember, amit mondtak az öregek, azt az ember szépen csinyáta tovább. Nem úgy, mint mostan, most más, minden más.*”

(Sz. F.-né K. R. 81 éves, 2001.)

²¹ Faragó Tamás szerint (Faragó 2000, 400) a 19. század közepétől kezd élesen szétválni a biológiai érettség és a házasság kora (nőknél átlagosan 15-16 év), miután az előbbi alacsonyabbá, az utóbbi pedig egyre magasabbá vált. A házasságkötés ideje többek között a férfiak kötelező katonai szolgálatának, az urbanizációs hatásoknak, az iparosodásnak, a halandósági ráta javulásának köszönhetően tolódtott ki. Emiatt egyre hosszabb lett a „legény- és leányélet”, amely így a házasságra való felkészülés, a „címernek élés”, a házassághoz képest szabadabb, kötöttségektől mentesebb időszakává vált sok vidéken. Erre az életszakaszra később – főként az asszonyok – nosztalgiával gondoltak vissza (Vö. Morvay 1956, Tátrai 1981).

Az ettől való eltérés a férfinemre sem vetett jó fényt, ám nyilvánvaló, hogy a nemi erkölcs tekintetében a legények és a férfiak szabadabbak voltak – mert sokkal inkább volt módjuk ellenőrzés nélkül mozogni a családon kívüli világban. A fiatal emberek éjszaka kiszöktek mulatni az istállóból, ahol aludtak; a házas emberek napokat töltöttek a hegyi pincében egyedül – ezek mind olyan lehetőségek, amelyekkel tisztességes lány és asszony nem élhetett jó hírének kockázatát nélkül. Bármennyi szeretője is lett légyen egy legénynek, leendő feleségétől mégis elvárta, hogy erkölcsös, dolgos, istenfélő legyen.

A leányok-asszonyok ugyanakkor, mint azt fentebb is láthattuk, akár több száz kilométert is megtehettek, hogy portékájukon túladjanak, gyakran az éjszakát is házon kívül töltve – ám többnyire barátnőik vagy nőrokonai társaságában és felügyelete alatt. Ebben a közösségben, ahol pedig az asszonyok önállóan jártak-keltek a világban, pénzt kerestek, hivatalos ügyeket intéztek, még a hatvanas években is megbotránkozást váltott ki a téeszben a férfiakkal egy brigádban végzett munkájuk. A régi erkölcsi normához ragaszkodó öregasszonyok, jóllehet tisztában voltak vele, hogy sok családból az iparban munkát vállaló férfi helyett az asszonnak kellett „bevinni a vagyont”, eleinte megkiabálták az utcán ezeket a családanyákat: „Téesz-kurvák!” Maguk az asszonyok is rendkívül visszahúzódnak viselkedtek, még enni sem ültek le a mezőn az „idegen” férfiakkal együtt, nehogy megszólják őket. Ez a tartózkodás évek hosszú sora alatt oldódott fel.

Pedig az *asszonyok* külső, a családi üzemen kívüli *munkavállalása* már a század első felében megindult. A szegényebb családok lányai közül sokan férjhez menésig a kávégyárban, valamelyik varrodában vagy egyéb üzemben vállaltak munkát. Ők azonban nem tartoztak a „pógárok” közé, akik – mint láttuk – ugyan a közösség kisebbik részét, de egyben mértékadó magvát alkották. A „pógárok” számára büszkeség forrása volt az a tény, hogy nem kellett elmenniük máshova dolgozni, mert a családban „mindegyik megtalálta otthon a dógot”, s ezért „nem készült ki a fiatalság a családból”. Ennek az ideálnak vetett véget a kollektivizáció, melyet addig is a kiskanizsai családoknak alig kétötöde tudott megvalósítani, ám amelynek a képe lebegett minden „sáska” előtt, s amelynek elérésére valamennyien éjt nappallá téve törekedtek.

Az asszonyok munkavállalása tehát inkább csak a 20. század második harmadától vált elfogadott, de még korántsem általános gyakorlattá. Ugyanakkor közülük többen már ekkor tudatosan is törekedtek a nyugdíjjogosultság megszerzésére, s ha gyermekeiktől megtehették, illetve valamilyen okból férjük keresete kiesett, elmentek segédmunkát végezni építkezésekre, a vasútra, vagy takarítani rugalmas munkaidőben. Mindezek mellett továbbra sem hagytak fel a kertészkedéssel és piacozással. Azért kedvelték a kötetlen munkarendet, mert az lehetővé tette számukra, hogy hetente kétszer-háromszor elvigyék a megtermelt feleslegeket a kanizsai piacra vagy a közelebbi városokba.

„Saját életemben is mondom azt, hogy a hetvenes években azért... egyértelműen, és sokkal inkább meghatározó volt ez a piacozó... tehát tényleg a kert mindenki művelte, és azért az, ha nem is a fő megélhetést, de azért nagyon sok családban azért az előfordult, és így mondom, hogy talán nem is volt olyan család, nagyon kevés család volt, ahol mondjuk az asszony elment dolgozni. Saját rokonaim között is tudom, hogy... az a háztartásbeli státusz az arra volt, hogy nem az, hogy nem szeretett dolgozni, hanem a kert.”

(Zs.-né M. I. 36 éves, 2002.)

A fiatal nők esetében (az 1940-es években született korosztálytól kezdve) már egészen természetes volt az, hogy szakmát tanultak, leérettségiztek, diplomát szereztek. Ennek ellenére a családjukért való munkát, a gyermekeik nevelését, gondozását tartják a legfontosabbnak a mai napig, amiért az egyéni érvényesülés vágyát magától értetődően teszik félre. Jószerevel ez a legképzettebb rétegek asszonyairól is elmondható, akik számára a közéleti szerep, az egyéni hivatás kiteljesítése akkor vállalható lelkiismeret-furdalás nélkül, ha az nem megy családi feladataik rovására, mert gyermekeik-unokáik már nem szorulnak gondoskodásra.

A férfiak számára a család, a családi kisüzem érdekében végzett munka, a *családközpontú értékrend* ugyanolyan meghatározó volt, mint az asszonyok esetében. Azonban nyilvánvaló, hogy a családon kívüli szerepvállalás, a család képviselője a külvilágban elsősorban az ő feladatkörükbe tartozott, s a hatvanas évektől ők voltak azok, akik a családból kilépve munkát vállaltak, míg feleségük háztartásbeliként valójában a családi kisüzem mindennapi feladataival törődött.

Ennek megfelelően a háztartáson és a családi kisüzemen belüli *munkamegosztás* az utóbbi tíz-tizenöt évig viszonylag hagyományos maradt. A nemi szerepek ilyesfajta elkülönülésének értelmezésénél nem hanyagolhatjuk el a fizikai erő és a testfelépítés eltérőségének kérdését, amely a termelési feladatok elvégzésénél szükségessé tettek bizonyos *komplementaritást* a férfi és a nő között: nyilvánvaló, hogy fő munkaidejükön kívül a férfiak elsősorban olyan, nagyobb izomerőt kívánó munkákat végeztek el, mint például a talaj megforgatása rotációs kapával. Ugyanakkor Kiskanizsa esetében szükséges hangsúlyoznunk azt is, hogy a szakirodalomban a magyar családok sajátosságaként emlegetett szigorú nemi munkamegosztást (amelynél a magyarországi németeké például rugalmasabb volt),²² itt sokkal kevésbé mereven kezelték.

Amit egy nő fizikai erejénél fogva el tudott végezni, azokat a férfimunkákat édesapja neki is éppúgy megtanította, mint fivéreinek: sok idős asszony büszke arra, hogy még kaszálni is tud. A szőlőmetszés, permetezés fortélyait is sokan kitanulták; kényszerhelyzetben, férfi hiányában pedig nem volt ritka, hogy maguk fogták be a lovakat a kocsiba vagy az eke elé.

²² Vö. Faragó 2000, 408–409, Andrásfálvay 1974.

„Szegény édesanyám, apámat mikor elvitték katonának, képzeljék, ott maradt öt gyerekekkel. [...]

Én voltam kocsis is, én voltam, mikor nem volt senki, Józsi a hegyen, én mentem a lovakkal is... Józsi nem volt, muszáj volt a lovakkal elmenni, hát ki más, mint a Mari. [...]

Az édesanyám, az nagyon tudott befogni, én is be tudnék talán most is fogni.”

(N. Gy.-né A. M. 94 éves, 1999.)

„Akkor már nem is fogadtunk cselédet se, meg szógát se [az 1950-es években – M. Á.]. [...] Az ember nem bízott meg a cselédbe se, valamiért följelönti, vagy mit tudom én mi, akkor inkább nem is... amennyit meg tudtunk, annyit, mondtam, én ha megdöglök, én akkor is magam megszántok. Ökrökkel is jártam, amikor a lovakat elvitték, akkor ökrökkel... utóbb gyűttek, és kifogták az igából az ökröt. Nem lehetett akkor többet hordani a gabonát. [...]

Mindig mondtam, hogy én voltam kocsis is, bérös is, cseléd is, szobalán is, én már minden vótam, csak még pokolba' nem vótam. Ott nem tudom, millen lesz a helyzet.”

(Sz. F.-né K. R. 81 éves, 2001.)

Ugyanez érvényes megfordítva is: a férfiak számára önmaguk és a háztartás ellátása a családtól távol, például a hegyen töltött napok-hetek alkalmával szintén nem volt ismeretlen feladat. A háztartással és a gyermekneveléssel kapcsolatos tevékenységek azonban nagyrészt mégiscsak a nőkre vártak. Ez olyasmi volt, ami hozzátartozott és hozzátartozik a mindennapi rutinhoz, igazából nem tekintik komoly munkának. Egy fontos dolog volt, ami igazán az asszonyok becsületére vált, a család táplálása: „Az az asszonymnak a mindene, hogy sütni-főznyi tudjon.”

A kerti munka azonban – produktív voltánál fogva – mindennél nagyobb megbecsülésnek örvendett: „Azzal még nem szerzett senki, hogy takarított” – mondják a „sáska” asszonyok. A *szereésre* irányuló, teljesítménycentrikus értékrend az asszony számára is előírta a család anyagi gyarapításának feladatát. Ez teher és kötelezettség, de egyben lehetőség is a nők szempontjából nézve.

„Öten-hatan is mentünk egy csoportba'... Kocsival is jártunk, meg vonattal is. Ugye akkor nem volt busz, hogy az könnyebb lett volna... Még külföldre is jártam. [...]

[A férjemmel] ...szépen megvoltunk. Itt szokott állni az ajtóban, mikor elmentem, mindig. Visszajöttem, elkezdte mondani, hogy „de nem szeretem, hogy elmész”. Jöttek a barátnők, azt' mentem; a Lenykovics Tibi feleségével, meg a Matiz Mariskával jártam.”

(B. Gy.-né. G. A. 88 éves, 2003.)

A kiskanizsai asszonyok számára a századfordulótól, talán még korábbi időktől is az intenzív növénytermesztés és a piacozás volt az a tevékenység, amelynek segítségével „önmagukat megvalósíthatták”, megmutathatták a közösségnek, hogy mire képesek. A „sáska” asszonyok kertészeti szaktudásukra a mai napig igen büszkék, mint ahogy az értékesítésben mutatott tehetségükre is. Tehát ez a hagyományosan női szerepkörhöz tartozó feladat volt az, amely egyfajta sajátos *emancipáció* lehetőségét rejtette számukra.

A kisüzemi termelés sikere a hatvanas évektől gyakorlatilag az ő kezdeményezésükön és irányításukon, az anyáról-nagyanyáról a leányra szálló technológiai tudáson múlt, ami tovább növelte öntudatukat. Ha az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején született korosztály volt az úttörő a távolsági piacozás bevezetésével, akkor leányaik generációja, a húszas–harmincas években születettek voltak e gyakorlat igazi újraalkotói-átértelmezői. Őrájuk várt ugyanis a kollektivizáció után a kertészet technikai megújítása, a fóliasátrakban való termelés kikísérletezésének, s a termelési profil karakteres átrajzolásának feladata: az ő generációjuk tért át a szántóföldi káposzta-, hagyma- és paradicsomtermelésről a primáraru, zöldség- és virágpalánta nagybani előállítására. Férjeiktől és fiaiktól a talaj-előkészítés és a vegyszerezés munkálataiban, az áru elfuvarozásában nem kevés segítséget kaptak, mégis ezeket az asszonyokat tekinthetjük a családi kisüzem motorjainak és első számú irányítóinak is.

Hogy ez valóban így van, annak bizonyítására elég, ha arra hivatkozunk, hogy a férfiak a termeléssel kapcsolatos elbeszélésekben e korszakban még csupán *segítőként* jelentek meg, s az asszonyok saját hatáskörüknek tekintették mind a kerti munkák elvégzését, mind az áru eladását.

„Régen használtam itt a szomszéd kertjét is, akkor, ugye, akkor nagyobb volt, meg az a kert is az enyém volt... Akkor tudtam többet termelni, akkor jártam sokat piacra, de akkor még tudtam biciklizni, de már arra sem merek felülni... Felülök a buszra, és ingyen visz. Amikor több minden volt, akkor szegény uramat három órákor fölkeltettem, hogy elvitt motorral, lepakoltuk, akkor hazajöttem, és mentem biciklivel vissza. De hát annak is, ugye, dolgozott is, meg három órákor fölkelni, akkor egész nap mindig szédelgett, azt mondja, olyan fáradt volt.”

(J. J.-né V. K. 68 éves, 2002.)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy némely (elenyésző!) esetben ennek a házi-asszonyi és családanyai kötelességérzetnek az örve alatt, a család érdekében végzett munka ürügyén juttatták magukat sikerélményekhez ezek az asszonyok, miközben valójában nem töltötték be a család számára azt a stabilizáló, érzelmi támaszt nyújtó szerepet, amit Talcott Parsons²³ is a nukleáris családban a női feladatkör jellem-

²³ Vö. Parsons–Bales 1955. – François de Singly francia szociológus a házastársi kapcsolatokról szóló írásokat összefoglalóan értékeli tanulmányában úgy véli, hogy a családszociológiát a hatvanas

zôjeként fogalmaz meg. Ezt, úgy gondolták, minden további nélkül megtehetik, hiszen a közösség a „szerzésre” irányuló értékrendjével legalizálja magatartásukat. Nyilvánvaló, hogy egy érzelmileg instabil, eleve feszült légkörű családban okozhatott igazán nagy kárt az önmagát ilyen módon kárpótolni vágyó, férjével adott esetben rivalizáló asszony magatartása. A családi élet ilyen viszonyai persze a környezet számára sem maradtak észrevétlenek: „Mindig csak az a k... kert!” – fogalmazták meg ellenérzésüket az olyan felborult értékrend miatt, amely szerint az érvényesülés, a pénz többet számított a családi békénél. A lényeg, amit ezek alapján leszűrhetünk, az, hogy a közösségi norma az anya és feleség feladatai között a család szolgálatát és egyben tartását minden körülmények között a legelső helyre tette, és rajta kérte számon, ha a férj a meleg otthon hiányában esetleg ivásra adta a fejét.

Természetesen a kerti munka, a piacozás önmagában nem oka, csupán eszköze a férj és a feleség közötti esetleges hatalmi harcnak, ha ilyesmi felmerül egyáltalán. Mégsem tagadható, hogy azon asszonyok számára, akik be akarták bizonyítani férjüknek, hogy képesek önállóan dönteni és cselekedni, nem szorulnak az „erősebb nem” gyámkodására, ez a tevékenység teremtette meg a hivatkozási alapot, azt a diskurzust, amely a női szerepnek egy újfajta felfogásáról és a férfiak felsőbbrendűségének megkérdőjelezéséről szólt.

Ez a felfogás tulajdonképpen nem is annyira az új korszakhoz, nem a kollektivizációt követő szocialista érához kapcsolódik, mint azt a női szerepnek és a nőkkel kapcsolatos normáknak a változásaiból kikövetkeztethettük volna: ennél korábban, már a századfordulót követően – tehát a nők fokozottabb pénzkereső tevékenységéhez köthetően – meg kellett jelennie.

Erről tanúskodik egy pontosan datált forrásunk; egy a második világháborúban az orosz fronton szolgálatot teljesítő honvéd levelezése, melynek címzettje felesége volt. A levelekben a férfi saját indíttatásból írja le a családi konfliktushelyzetet, és megfogalmazza házastársa számára érzelmeit, olyan őszinteséggel tárva fel azokat, ahogyan egy kívülálló számára soha nem mondaná el. Nyilván egyetlen eset alapján, egy intelligens, törekvő, de szegény kisbirtokos és napszámos családjában támadt házastársi konfliktus elemzése nyomán nem lehet azt állítani, hogy Kiskanizsa valamennyi társadalmi rétegében és foglalkozási kategóriájában hasonló módon ütköztek ki a női öntudatosság és függetlenségi törekvések jelei. Mégis azt lehet mondani e levelek olvastán, hogy a kiskanizsai család régóta nem lehetett szigorúan patriarchális berendezkedésű.

„[...] Édes jó anyukám, azt írod, hogy ne szomorítsalak azzal, hogy ezentúl majd jobb leszel, hogy én úgy írtam, hiszen igazam van, nem, mert sokszor bizony

évek végéig Parsons *normatív* elmélete uralja. Parsons teóriája szerint ahhoz, hogy egy párkapcsolat jól működjön, nemi megkülönböztetésen és specializáción kell nyugodnia: a férfinak kötelessége magára venni a ház irányításának feladatát, míg az asszony a család érzelmi integrációjáért felelős (Singly 1991, 107).

igen megharagítottál, sokszor úgy mondtad, hogy nem érek semmit, most már körülbelül megtudtad azt, hogy én mit értem a háznál, a sors most megtanít arra, hogy hogyan kell megbecsülni és tiszteletben tartani egy olyan szerény és kisigényű férjet vallásos férjet, mint én vagyok, pedig de sokszor elmondtál a világon mindennek csak jónak nem, a végén el kellett halgatni előled és kértem a jó Istent, hogy bocsásson meg, mert nem tudod, hogy mit cselekszel, nagyon csúnyán tettél, azért én mégis mint jó családfő és édes apa nagyon szeretelek és szeretlek, ugye édes jó anyukám – ha a jóságos Isten hazasegít többet nem leszel hozzám olyan goromba. [...]”

(Levél a Don partjáról, 1942. október 8.)

„[...] Édes jó anyukám, tudom, hogy bajban leszel a szüretnél nálam nélkül, mert bizony én többet megtettem magam, mint két napszámos a múlt ősszel is, a puttonozást és a préselést is magam végeztem el, ugye anyukám, és mégis mindig feleseltél és haragudtál rám, ugye csak most tudott meg azt, hogy mi voltam én othol, pedig de sokszor mondtad azt, hogy nálam nélkül a jég hátán is megélsz, mast meg volt rá próba, sokszor eszembe van és úgy elgondolkodom rajta, hogy mennyi mindenféle csufnak elszoktál mondani csak jónak nem, de a békeség kedvéért mindent elhallgattam és eltűrtem, mert ha én is olyan lettem volna mint te, akkor mindig csak verekedtünk volna, de én inkább elhallgattam, és kértem a jó Istent, hogy bocsásson meg és mast is csak arra kérem, majd ha a jóságos Isten hazasegít, nehogy megint olyan legyél hozzám, mint előbb voltál. [...]”

(A Don partján, 1942. október 12-én)

A levélben szereplő a „jég hátán is megél” formula nem esetlegesen került az asszony érvelési repertoárjába. Kiskanizsán a mai napig szívesen hangoztatják, hogy a „sáska a jég hátán is megél”, s ennek lehetőségét jórészt valóban a nők feladat körébe tartozó kertészeti termelés biztosította. Így a Don-kanyarnál elesett honvéd felesége a házastársi perpatvarok alkalmával, a fenti levelek tanúsága szerint is, bátran hivatkozhatott arra, hogy megélhetését képes egymaga is előteremteni, s ezért nincs alárendelt helyzetben férjéhez képest. S hogy ez valóban így volt, arról a sors tett tanúbizonyságot: az özvegy soha többé nem ment férjhez, haláláig a kertészetből tartotta el magát, s ugyanígy tett leánya is, aki minden kérését elutasította, hogy édesanyját elgondozhassa...

A kiskanizsai asszonyok életpályái mindennél jobb bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy női szerepük és feladat körük lehetőséget nyújtott számukra életük tevékeny és öntudatos megéléséhez. Szó sincs arról, hogy magatehetetlenül, gyámoltalanul viselték volna el a sors csapásait: nagyon sok esetben ők azok, akikre az egész család – beleértve a már felnőtt gyermekeiket, unokáikat – támaszkodhatnak. Még manapság is előfordul, hogy a hatvan-hetven-nyolcvan éves nagymama piacozza össze és spórolja meg kis nyugdíja mellett az unokának a különórákra, használt autóra, lakásberendezésre valót. A paraszti munkamorál, amelyben nevelkedtek, és

saját, visszafogott fogyasztásuk – voltaképpen önkizsákmányolásuk – mind azt a célt szolgálják, hogy gyermekeiknek, unokáiknak kényelmesebb életet teremtsenek; éppen úgy, ahogyan azt Márkus István még az ötvenes–hatvanas évek szegényparasztjairól leírta.²⁴

„A Balatonon vettünk egy telket, és akkor azon építkeztünk, a házat felraktuk, tető volt rajt, ajtó, ablakok, aztán annyi. Elfogyott a pénz, és akkor azt mi mind úgy kertészkedtük tovább össze. Dolgoztunk rengeteget. [...]

Mindig úgy gondoltuk, hogy a lányok ne legyenek olyan szegények, mint mi voltunk. Aztán csak igen-igen dolgoztunk, meg azért meg tudtuk becsülni a pénzt. El lehetett volna szórni, mondjuk, mert észre se vettük volna, azt' nem is lenne semmi. De ha valamelyik meg lesz szorulva, valamit elad, azért az csak jó lesz neki. Lesz mit eladni. Nem olyan sok, de hát kezdetnek jó lesz majd az unokáknak... Nekünk az volt a bajunk, mi nem tudtunk eladni semmit. Mert nem kaptunk semmit. Ugye, összeházasodtunk, mink volt: semmink. Semmi az égvilágon. Azt tudtam, hogy harmincnégy forinttal kezdtük az életet.”

(L. J.-né M. A. 68 éves, 2002.)

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a legtöbben mégiscsak kényszerpályán mozogtak és mozognak, amikor a kertészkedésben és piacozásban élik ki kreativitásukat, ott bizonyítják be rátermettségüket. Mint a korabeli európai társadalmak többségében, a 20. század közepéig Kiskánizsán sem törekedtek a szülők leányaik taníttatására, még a leggazdagabb családokban sem: „Mi nem nevelünk kisasszont!” – válaszolták a tanító kéréseire, hogy engedjék továbbtanulni a jó képességű leánygyermeket. Hiába vonzotta a leányokat az orvosi, a tanítói vagy a kereskedői pálya, ha nem a szülők szigora, akkor a férjhezmenetel után a háziasszonyi-gazdasszonyi kötelezettségek, a közösségi norma által előírt női szerep, az értékrend – és nem utolsósorban a politikai és gazdasági körülmények tántorították el őket a továbbtanulástól.

„Nem mintha nem tudtunk volna tanulni, tudtunk volna tanulni, de az én apám azt mondta: »Tiszta fölöslegösnek tanútok, mert a K. Károly bácsi, meg a Kölesek is mind kijárták a nyóc gimnáziumot, meg a Kekeca, utóbb gyűttek az aptyának szántani meg vetnyi, mert nem volt hely, hová mönjön. Újból csak parasztnak köllött neki lenni.« Akkor azok azért a gyerekeiket orvosnak nevelték, az biztos. [...] A Kölesék... is kijárták az iskolát, mindenfélét, ugyanollan paraszt lett, mint mink. Utóbb meg a téeszben dolgozott, úgy, mint mink.”

(Sz. F.-né K. R. 81 éves, 2001.)

²⁴ Márkus 1991

A mai középkorú és fiatal generáció ambiciózusabb asszonyainak már módjuk volt megtapasztalni, milyen az, ha a képességeiket próbára teszik a középiskolában, a főiskolán, egyetemen, ha a maguk választotta hivatásukban dolgozhatnak. Ennek megfelelően a fásasztó, önkíméletet nem tűrő kertészeti munka, a rámenősséget, rábeszélőképességet kívánó kofálgodás számukra már egyáltalán nem tűnik vonzó perspektívának. A szellemi-értelmiségi foglalkozású nők másfajta értékrend szűrőjén át tekintenek anyáik, nagymamák foglalkozására. Előfordul, hogy ha meg is művelik a kertjüket – mert a gyermekkorban elsajátított, beléjük nevelt értékrend máig nem engedi, hogy föld parlagon maradjon – a felesleges terményt inkább odaadják rokonoknak, ismerősnek, hogy vigye el a piacra, mert maguk már szégyellnének kiállni a portékájukkal.

„Én nem szerettem. Amikor régen a nagynénémet szoktam kivinni, az édesapám nővére, ő olyan hagyományos igazi asszonyka volt, őt mindig hajnalba kellett vinni, fél hatkor vittünk a piacra, mindig... mentem [a nénjéért] dél körül, hogy ő már készen van-e vagy mi van, és ő: „Lányom ezt vegye, azt vegye!” Engem az úgy zavart. Nekem... tőlem ez idegen. Talán amiatt is, hogy anyukám sem volt ilyen. Már ő sem. És akkor amiatt. A mama, a nagymamám, ő hetvenben halt meg, órála tudom, hogy mit tudom’, piacos kosarak, ilyenek, meg olyanok meg amolyanok vannak tehát. De mondjuk ez a hetvenes, meg a nyolcvanas évek elejére is érvényes, hogy úgy azért – megmaradtak. Viszont most már ez nagyon-nagyon kevés. Eleve az, hogy borzasztó kevés az, aki elmegy piacozni.”

(Zs.-né M. I. 36 éves, 2002.)

Ugyanakkor egyre többen, főként a mostani negyven-ötven évesek, szembesülnek azzal is, hogy hiába végeztek jó bizonyítvánnyal, hiába dolgoztak éveig-évtizedekig irodában, üzletben – ha munkanélkülivé válnak, bizony sok választásuk nincsen. Ha meg akarnak élni, le kell győzniük idegenkedésüket, vissza kell tanulniuk a földművelésbe és a piacozásba; abba a tevékenységbe, amitől már saját szüleik is igyekeztek megkímélni őket.

„A kényszer, a kényszer vitte rá őket. [...] A lányom... amikor lány volt, hát ez ki se ment a kertbe. Jóformán azt se tudta, hogy melyik mi. Hogy melyik zöldség mi fán terem. Aztán ilyen kertész lett belőle. Mi elkezdtük itt, akkor ők ugye idejöttek [Kiskanisára], akkor vettek át, hiszen két üzletet is vettek ki... aztán, amikor annyi vendéglátó üzlet van a városban, akkor nem megy, nem hozza be. [...] És akkor látták, hogy mi kertészkedtünk, ők is elkezdték. Igen jól, igen jól gazdálkodnak... csinálják ezt a mi kertünket is. De szeretik csinálni. Ó, a Zoli úgy ért hozzá, mint a fene. Az ültet, gyomlál, a Marika, mire hazaér a piacról, az megfőz, a Mari, az mindig friss ebédre jön haza. Reggel kimegy a kertbe a Zoli, délben meleg van, akkor megfőz, mert szakács szakmája is van neki, gyorsan összevágja az ebédet, Mari

hazajön, ez mindig kész ebédre jön haza a piacról, nem köll neki főzni. [...] Ugye, akkor délután kimennek a kertbe, de szegény, ez tizenegy óráig szokott pakolni, csomagolni... Zoli...az csak főz, úgyhogy, ő takarítana vagy elmosogatna, ilyet... azt nem láttam még.”

(L. J.-né M. A. 68 éves, 2002.)

A gazdasági lehetőségek beszűkülésével megakadt az a folyamat is, melynek során a nők a munkavállalás és az önmegvalósítás szempontjait követve kiléptek a háztartás keretei közül, és sokan közülük kénytelenek visszatérni a családi tűzhelyhez. Ugyanakkor szemmel láthatóan komoly változások mennek végbe a nemi szerepekben és a munkamegosztásban Kiskanizsán, ám nem világos, szabad-e ezt a női emancipáció szempontjából előrelépésként értékelnünk? Hiszen „munkanélküliségként”, „háztartásbeliségként” – főként, ha a férj eljár otthonról dolgozni – az asszonyok még kevésbé szabadulhatnak a család ellátásának és kiszolgálásának nyűgétől, még kevesebb joguk van életük párjára áthárítani a háztartási munka egy részét, mint amikor még legkevesebb napi nyolc órát munkahelyükön, otthonuktól távol töltöttek el.

Ha végignézzük egy-egy család életciklusát, jól tetten érhető, hogy ez a fajta tradicionálisabb munkamegosztás már akkortájt rögzül a családban, amikor a fiatalasszony még a gyermekgondozási segély igénybevételével otthon marad, s egyetlen, mindeneknél előbbre való feladatának gyermeke gondozását és a háztartási munkák elvégzését tartja. Még a kilencvenes években is az újdonsült édesanyák, akik szakmájukat nem tekintették hivatásuknak, magától értetődően használták ki a lehető leghosszabb időn keresztül a gyēs és a gyed adta lehetőségeket, és megütközéssel szemlélték, ha például tanárnő szomszédasszonyuk még a gyermeke harmadik születésnapja előtt visszatért munkahelyére: „Neked most az a dolgod, hogy vele legyél!” – fogalmazták meg kategorikusan a női és anyai szerepről alkotott felfogásukat.

Míg a gyermeknevelés mint a nők legfőbb hivatása a nemi szerepek tekintetében máig változatlan strukturális tényezőként tűnik fel, addig a nemi munkamegosztást illetően mégiscsak kimutatható egyfajta lassú változás: A „férfimunkák”-„női munkák” egymástól való *megkülönböztetése* manapság, a harmadik évezred elején jobbra a negyven-ötven éves és az ennél idősebb korosztályokra jellemző. Minél fiatalabb és képzettebb emberekről van szó, annál rugalmasabban kezelik ezt a kérdést. Ugyanakkor arra is feltétlenül rá kell mutatnunk, hogy éppen az a tanult fiatal értelmiségi réteg vándorol el a kevés perspektívával kecsegtető Kiskanizsáról, amely életstílusából és értékrendjéből fakadóan a háztartási munkákkal járó kötelezettségeket és a munkahelyen való érvényesülés lehetőségét hajlandó szimmetrikusan megosztani férj és feleség között, s ez tovább csökkenti annak az esélyét, hogy a nemi szerepekben az egyenlőséget minden módon szem előtt tartó párokat találjunk.

Ily módon a nemi munkamegosztás ismét csak konzerválódni látszik, ám ez korántsem jelenti egyfajta nemi hierarchia rögzülését. Hogy tisztábban lássuk e problémakör lényegét, szét kell választanunk a háztartást a kisüzemi termeléstől. Ily módon kitűnik, hogy amíg a családon és háztartáson belüli feladatok nemek szerinti kiosztásában valóban megfigyelhető egyfajta „hagyománykövetés”, addig a *kisüzemben*, a *termelési feladatok végzését* illetően rendkívül lényeges változás következett be. A kertészetben és az értékesítésben egyre kevésbé találni nyomát annak a korábbi felállásnak, hogy a kertművelési és piacozási feladatok naponta ismétlődő, fárasztó, időt rabló tevékenységeit a nők végzik, míg a férfiak csak „besegítenek”. Ez mindenekelőtt három tényezőnek köszönhető. Egyrészt annak, hogy a férfiak a hetvenes–nyolcvanas évektől fokozott mértékben kapcsolódtak be ebbe a nagy haszonnal kecsegtető tevékenységbe, és közülük sokan törekedtek arra, hogy új termelési eljárásokat (kemikáliák, kisgépek használata) tanuljanak meg és vezessenek be. Ily módon a kertészeti technológiák ismerete már nem a nők privilegizált szakterületeként jelenik meg.

Ugyanakkor a leányok-asszonyok fiatalabb generációi is elsajátították az olyan, korábban csak férfiak által birtokolt képességeket, mint például az autózás, amely még nagyobb mobilitást és önállóságot biztosít számukra.

Harmadrészt, az előbbiekből is következően, a leglényegesebb váltás a kiskanizsai kertészeti kultúra átalakulásában akkor megy végbe, amikor a kilencvenes évektől a korábbi, tradicionálisabb technológiájú, tőkét alig igénylő termelés már nem bizonyul életképesnek, ugyanakkor a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet folyamánként férfiak és nők egyaránt nagy számban keresik a megélhetés lehetőségét a mezőgazdasági kistermelésben. Így a professzionalizáció útján elinduló kisüzemek munkaszervezetüket új alapokra helyezik.

Azok a specializált kisüzemek, melyek esetében a termelési technológia megújításába gazdáik még idejében megfelelő nagyságú tőkét tudtak investálni – ha nem is a hetvenes évek anyagi színvonalát biztosítva, de –, képesek egy családot ellátni. Ezekben az esetekben a férj vagy a család felnőtt fia már nemcsak munkaidő után „segít be” a termelésbe, hanem saját vállalkozásának tekinti azt, és hivatásszerűen műveli a kertészkedést, piacozást.

E professzionális-félprofesszionális családi kisüzemek már közelebb állnak egy valódi agrárvállalkozáshoz. Lényeges momentum, hogy a közösség egykor egységnek mondható *gazdasági-termelési stratégiája differenciálódott*: a régi, polikultúrás, kevés eszközt és sok élők munkát igénylő kertészkedés ma már inkább az idősebb korosztály nyugdíj-kiegészítésévé vált; a középkorosztály és a fiatalabbak pedig amennyire csak lehet, szűkítik a termelés profilját (egynyári és évelő virágokat, palántát, primőr zöldségeket állítanak elő), ha teljesen nem is állnak át monokultúrás termelésre.

Az egyre magasabb szintű szaktudással rendelkező, főállású virág- és zöldségkertészek természetesen ma már elvégeznék minden olyan munkát, amely hajdanán tipikusan női tevékenységnek számított.

„Most már tanult emberek árulnak a piacon, mérnök, meg ilyen-olyan, hogyha szabadságon van, ők nem szégyellnek kimenni, és árulják az árut a piacon. Most már művelt a paraszti nép, nem olyan, mint valamikor volt.”

(L. J.-né M. A. 68 éves, 2002.)

„Ha megkezdődik a piacszezon, akkor én csak piacra készítek, meg elmegyek piacra. Ő [a férje] fűt, meg ha nagy a palánta, hogy már nagy a ládában, el kell pikézni, ő azt látja, és elülteti, szétülteti egyesével vagy kettesével, attól függ, miről van szó... S az megint növekszik egy kicsit, kicsit permetezi, meg kicsit kapál-gatja, ő műveli [a kertet].”

(L. M. 43 éves, 2002.)

Az egyes családok munkamegosztási gyakorlatában manapság már nem figyelhetők meg az egész közösségre érvényes szabályok. Sokkal inkább az egyéni preferenciák döntenek arról, melyik családtag milyen munkát végez: férfiak éppúgy kofálgodnak, palántáznak, kapálnak, mint ahogy nők is vezetnek transzportert, járnak egyedül távoli városokba, olvassák a kertészeti szakkönyveket, vegyszereznek. A teljesen azonos munkavégzést továbbra sem teszi lehetővé a fizikai erő vagy a speciális szaktudás nemek közötti egyenlőtlen megoszlása: nőket manapság is ritkán látni rotációs kapával kapálni vagy kisépet szerelni...

De talán nem is szabad rajtuk ilyesmit számon kérni. A férfi és a női nem közötti egyenlőség nem feltétlenül a tökéletes munkamegosztásban valósul meg, inkább a család boldogulásáért vállalt terhek egyenlőbb leosztásában, valamint az egyén mozgásterének, döntési lehetőségeinek hasonló szabadságfokában. Ha ebből a szempontból nézzük, a paraszti gyökerű társadalmakban, így Kiskanizsán is, a piacra termelés fokozódásával a nők is egyre növekvő mértékben veszik ki részüket a család megélhetésének megteremtésében, miközben a családi kisüzem egyes termelési ágai felett gyakorolt önálló döntési és cselekvési szabadságukkal férjük egyenrangú partnereivé, valódi társgazdálkodókká válnak. Hagyományos női tevékenységük, a kertészkedés és piacozás akár a személyes függetlenség alapját is képezte – és képezte is nem egy esetben.

A két nem egymástól való teljes függetlenedését azonban nem segítette elő az a tény, hogy a valódi anyagi jólét eléréséhez mindig szükség volt a – ha nem is feltétlenül harmonikus, de – stabil, konszenzusos férj-feleség, szülő-gyermek viszony fenntartására. Ezt bizonyítja az a 2002-ben végzett kérdőíves felmérésünk is, amelyből harmincnégy család gazdasági aktivitását és családszerkezetét összevetve kiderül: *piacra szervezett* termelést csak azok a családok képesek folytatni, amelyekben férj és feleség szövetkezni tudnak a termelési feladatok elvégzésére, igen gyakran igénybe véve szüleik segítségét is ehhez a tevékenységhez. Csonka vagy újraszerveződő családok, a családi munkaszervezetet kiállítani és koordinálni képtelen háztartások nem tudják megélhetésüket a kisüzemi termelésre alapozni. Ha tehát a mezőgazdasági kisüzemeket egészében vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy

a nemi munkamegosztás kisebb-nagyobb egyenlőtlenségeinél sokkal fontosabb tényező a *családközpontúság*, amely egyszerre követelménye és eredménye is a kisüzemi termelés sajátosságainak.

Alá kell húznunk azonban, hogy bár Kiskanizsán a családközpontú értékrend szorosan összefügg a piacozás-kertészkedés gyakorlatával, de nem egyedül az idézi elő a fennmaradását. Nemcsak vizsgált helyszínünkön, de szerte az országban igaz, hogy a *gazdasági környezet szűkös lehetőségeire és bizonytalanságára* az egyének részéről a *családi-rokoni szolidaritás* erősítése tűnik a legmegfelelőbb válasznak²⁵ – amennyiben az elvándorlás nem lehetséges. Ez magyarázza, hogyan lehetséges az, hogy Kiskanizsán a rendszerváltás utáni tizenegy évben egy határozott, a *többgenerációs együttélés* felé mutató tendencia figyelhető meg, holott egyre kevesebb család foglalkozik eladásra termeléssel.

A szülők és gyermekeik családjai közötti kapcsolatnak a szorosabbá válása a család- és háztartásszerkezet változásán mérhető le. Ugyan eddig is sok család lakott egy fedél alatt olyan egyszemélyes vagy más családháztartással, amelyben közeli rokonai éltek, a 21. évszázad elejére azonban a *kettő vagy több családmagból álló*, valamint az egyszülős, felfelé kiterjesztett családháztartások száma nőtt meg jelentősen (mintegy egynegyedével). Sőt, a 2001. évben a háztartás-statisztikában egy új kategória jelenik meg: a kétszalados háztartás felmenő rokonnal; ugyanakkor a *nem rokon* személyek fokozatosan eltűnnek a kiskanizsai háztartásokból.²⁶

Mondhatjuk-e, hogy a kiskanizsai családok egy része visszatér egy olyan együttélési formához, amely jó száz évvel ezelőtt volt bevett és elfogadott, de amelyet a mai normák szerint csak kényszerű és átmeneti állapotnak tekinthetnek? Természetesen a többgenerációs együttélés tartalma nem lehet ugyanaz, mint a 19–20. század fordulóján, hiszen nem beszélhetünk már arról a *gerontokráciáról*, amely akkoriban még elfogadott volt. Sőt, inkább a középgenerációba tartozó vagy frissnyugdíjas nagymamák-nagypapák terhei növekednek meg, akik egyszerre gondoskodnak unokáik felügyeletéről, illetve saját idős szüleik gondozásáról. Ugyanakkor, ha a nemek közötti viszonyt nézzük, feltehető, hogy ez a helyzet újfent nem kedvez a ház-

²⁵ Úgy véljük, hogy igaza van Laki Lászlónak (1997), aki a szocialista gazdaság anomáliáit eleve a második világháború előtti gazdasági-társadalmi integráció hiányából vezeti le (s ha még messzebb mennénk, akkor ennek előzményeit a nyugat-európai fejlődési centrumhoz viszonyított „perifériálét” visszasságaiban találánk meg). A kapott gyenge alapokra építő szocializmus központi tervgazdálkodása és az azt kiegészítő-negligáló második gazdasága csak ideig-óráig volt képes a stabilitás látszatát kelteni, s a problémák teljes súlyukkal csak a rendszerváltás után jelentek meg. Úgy tűnik, hogy a sajátos magyar családközpontúság is pontosan ide, erre a gazdasági-társadalmi instabilitásra vezethető vissza.

²⁶ Az 1990. és 2001. évi népszámlálás kiskanizsai háztartásfelméréseinek elemzéseit lásd Molnár 2004. A háztartások többcsaládmagossá válása mellett létezik egy ellenkező előjelű tendencia is: az egyszemélyes nem család háztartások számának megnövekedése. Valószínű, hogy amíg korábban a háztartások eltartóképessége lehetővé tette távoli idős rokon, illetve nem rokon személyek befogadását, manapság a szolidaritás inkább a pályakezdő és éppen családot alapító gyermekekre terjed ki.

tartáson belüli nemi munkamegosztás újragondolásának, hanem egyfajta tradicionális szerepmegosztás marad érvényben a háztartáson belül.

Kiskanizsán tehát egy erőteljes és kedvező indulást követően mintha megakadna a női emancipáció folyamata, de legalábbis messze van még attól a polgári eszménytől, amit korábban H. Sas Judittól idéztünk: ahol „a fogyasztással járó terheket, vagy azok jelentős részét a társadalom egyéb intézményeire lehet áthárítani”, ahol megteremtődött az „önkímélés és egymás kímélésének lehetősége”, s a nő (és szintűgy a férfi) ideje egyaránt van olyan fontos, hogy a fogyasztással járó gondokat áthárítsák az egyes társadalmi intézményekre.²⁷

Kiskanizsán egy megalapozott és lendületes építkezés után mintha elakadna a mezőgazdaság polgárosodásának – ha úgy tetszik, kapitalizálódásának – folyamata: kezd ugyan megvalósulni egyfajta polarizáció a piacgazdaság hatására, de egyetlen kisüzem sem tudja átlépni a családi munkaerő-szervezet és tőkehiány szabta korlátokat.

Felemás emancipáció és a helyzethez *alkalmazkodó*, tökéletlen polgári átalakulás:²⁸ akár párhuzamba is állíthatók egymással. Tökéletlenségük nem közvetlenül egymásból vezethető le, inkább a mindenkori gazdasági-társadalmi-politikai helyzet visszasságaiban gyökerezik.

Ugyanakkor nem lehet eltagadni, hogy a kilencvenes évek igenis fordulatot hozott mind a nemi szerepek, mind a polgárosodás tekintetében. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a létező emancipációs törekvések megtalálják saját kitörési pontjukat, csakhogy elsősorban nem Kiskanizsa határain belül. Azok, akik érvényesülni szeretnének, képességeiket kibontakoztatni, modernebb életstílust megvalósítani, elmennek szülőhelyükről oda, ahol jobban tudják kamatoztatni tehetségüket, egyéniségüket, megszerzett tudásukat. Erre manapság, akár férfi, akár nő, nemétől függetlenül mindenkinek egyformán megvan a lehetősége, feltéve, ha piacképes szaktudással rendelkezik.

Az otthonmaradók, a már gyökeret eresztett emberek számára az agrárkisüzem működtetése kényszerű fogódzóként szolgálhat a munkanélküliség időszakában. Ha szerencsés esetben képzettségének megfelelő munkája van, akkor is a kert művelése adja meg a lehetőségét annak, hogy családja étkezését a megfelelő színvonalon biztosítani tudja. A legtöbb családban a házimunka végzésének tradicionális megosztását olyasfajta megszokások, gyermekkorban elsajátított normák nehézségi ereje mozgatja tovább, amelyet új gazdasági perspektívák hiányában nem ír felül más tevékenységi rendszer. A legtöbb helyen ezért marad a nők feladata a család többi tagjának ellátása, kiszolgálása; ezzel szemben a piacorientált, professzionizálódó

²⁷ H. Sas 1984, 163.

²⁸ Molnár 2002.

kertészetekben a férfiak minden további nélkül hajlandók beletanulni a női munkákba is. Hogy ki végzi a mosogatást, az természetesen nem elhanyagolható kérdés. Ma már azonban nem tükrözi vissza megbízható módon a nemek cselekvési és döntési lehetőségeit-korlátait, nem szolgál a közöttük lévő viszony minőségének alapvető magyarázatával, és nem árulkodik szilárd nemi hierarchiáról. Esetünkben sokkal fontosabb tényezőknek tűnik az, hogy mind a férfi, mind a nő számára létkérdés a családi együttműködés, amelynek gazdasági kényszerítőereje egyik nemet sem hagyja külön utakon járni.

Irodalom

- Andrásfalvy Bertalan 1974. Hagyomány és alkalmazkodás baranyai és német falvakban. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században. Faluk* (I. kötet). Budapest–Szolnok, Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum, 141–148.
- Boross Marietta 1965. *Kertészet, értékesítés, kofák, kereskedelem*. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, 7534.
- Bourdieu, Pierre 1994. Férfiuralom. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Könyvek, 7–54.
- Csurgó Bernadett 2002. Gazdaasszonyok és farmerfeleségek. Családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, új folyam, 25. szám 47–75.
- Erdei Ferenc 1973. *Parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 391–483.
- Hegedűs András 1971. A falusi család gazdasági funkciójában bekövetkező változások és következményeik. In Lőcsei Pál (szerk.): *A család és a házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Horváth Gyula 1861. *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Kanizsa.
- Jávor Kata 1998. *A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepekre a nevelésben. (A varsányi példa.) Népi kultúra – népi társadalom XIX. Társadalom-néprajzi Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 155–172.
- Kovács Imre 1988. *Termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)*. Budapest, Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Laki László 1997. A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle*, XX. évf. 67–91.
- Márkus István 1991. *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Medick, Hans – Sabeau, David Warren 1984. Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft: Überlegungen zu neuen Wegen und Bereichen einer historischen und socialantropologischen Familienforschung. In uók. (szerk.): *Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft*. [Érzelmeik és anyagi érdekek a családban és a rokonságban.] Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte.
- Mendras, Henri 1984. *La fin des paysans*. [A parasztság vége.] Párizs, Actes Sud.
- Molnár Edit, S. 1999. Családi értékek – magatartások – demográfia tendenciák. *Századvég*, új folyam, 14. szám 31–48.
- Molnár Ágnes 2002. Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században. *PhD-értékezés. Kézirat. ELTE Európai Etnológia (Néprajztudomány) Doktori Program*.

- Molnár Ágnes 2004. Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren feketén Rititűig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan. 437–466. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézet.
- Morvay Judit 1956. *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Moscovici, Marie 1960. Le changement social en milieu rural et le rôle des femmes. [Társadalmi változás falusi környezetben és a nők szerepe.] *Revue Française de Sociologie*, 314–322.
- Nagy Ildikó 2002. A családfő intézménye – nemi szerepek a családban. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, Társasági és Családügyi Minisztérium, 155–175.
- Országhy Erzsébet 1986. *Asszonyok férfisorban*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Parsons, Talcott – Bales, Robert 1955. *Family Socialisation and Interaction Process*. New York, Free Press of Glencoe.
- Parsons, Talcott 1960. *Structure and Process in Modern Societies*. New York, Free Press of Glencoe.
- Sas Judit, H. 1984. *Nôies nők, férfias férfiak. A nőekkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Segalen, Martine 1980. *Mari et femme dans la société paysanne*. [Férj és feleség a paraszti társadalomban.] Párizs, Flammarion.
- Singly, François de 1991. Les relations conjugales. In uő (szerk.): *La Famille. L'État des savoirs*. Párizs, Éd. la Découverte.
- Szabó Gyula, N. 1929. Kiskanizsa az etnográfia tükrében. In Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest, 335–358.
- Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Zsuzsanna 1981. A nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. *Ethnographia*, XCII. évf. 74–88.
- Tchayanov, A. V. (Csajanov) 1990. *L'Organisation de l'économie paysanne* [A paraszti gazdaság szerveződése.] Párizs, Librairie du Regard. (A fordítás eredetije: *The Theory of Peasant Economy*. Chicago, 1970, University Chicago Press.)